

TABU POKARMOWE POZA KONTEKSTEM RELIGIJNYM: WEGETARIANIE I WEGANIE PRZEJAWIAJĄ TABU WOBEC JEDZENIA MIĘSA

Anna Kuształ

Instytut Psychologii, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Uniwersytet Wrocławski
ul. J. Wł. Dawida 1, 50-529 Wrocław
E-mail: annakusztal2@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6424-1343>

Eleonora Imbierowicz

Instytut Filologii Angielskiej, Wydział Filologiczny
Uniwersytet Wrocławski
ul. Kuźnicza 22, 50-138 Wrocław
E-mail: eleonora.imbierowicz@uwr.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8939-2332>

Kornelia Kiebus

Instytut Psychologii, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Uniwersytet Wrocławski
ul. J. Wł. Dawida 1, 50-529 Wrocław
E-mail: 308152@uwr.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0204-0491>

Urszula Frączek

Instytut Psychologii, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Uniwersytet Wrocławski
ul. J. Wł. Dawida 1, 50-529 Wrocław
E-mail: 316248@uwr.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9851-7317>

ABSTRAKT

Cel. Celem niniejszego badania było sprawdzenie, czy w społeczności wegetarian i wegan tworzy się tabu dotyczące spożywania mięsa.

Metody. Na potrzeby badania stworzono kwestionariusz dotyczący tabu i sprawdzono poziom przejawianego tabu w odniesieniu do trzech zachowań: płacenia podatków,

dopuszczania się aktów kazirodztwa oraz spożywania mięsa (ostatnie skierowane tylko do grupy vegetarian i wegan), aby następnie porównać wyniki między sobą.

Wyniki. w badaniu wzięło udział 515 osób badanych, w tym 335 w grupie vegetarian i wegan i 180 w grupie kontrolnej. Wegetarianie i weganie okazali się przejawiać umiarkowany poziom tabu wobec jedzenia mięsa, który był bliższy poziomowi tabu wobec kazirodztwa (wyraźne tabu) niż wobec płacenia podatków (brak tabu) w populacji ogólnej. w badaniu rozpatrzono również szereg moderatorów tabu wobec spożywania mięsa, spośród których istotnymi predyktorami okazały się niektóre cechy osobowości (ugodowość, stabilność emocjonalna), poglądy polityczne oraz bycie opiekunem zwierząt domowych.

Wnioski. Wyniki badania wspierają koncepcję, że w społeczności vegetarian i wegan, czyli grupie osób, które zrezygnowały ze spożywania mięsa z powodów innych niż religijne, tworzy się tabu wobec jedzenia mięsa. Jest ono jednak obecnie znacznie mniej nasilone w porównaniu do mocno zakorzenionych w społeczeństwie tabu.

Słowa kluczowe: tabu, postawa, weganizm, wegetarianizm, spożywanie mięsa

FOOD TABOOS OUTSIDE THE RELIGIOUS CONTEXT: VEGETARIANS AND VEGANS DEVELOPED A TABOO AGAINST MEAT EATING

ABSTRACT

Aim. The aim of this study was to investigate whether a taboo against meat eating is forming in the vegetarian and vegan community.

Methods. For the purposes of the study, we created a questionnaire to measure taboo intensity and checked it in relation to three behaviors: paying taxes, committing acts of incest and eating meat (the latter only meant for the group of vegetarians and vegans), in order to then compare the results with each other.

Results. 515 people took part in the study, including 335 in the vegetarian and vegan group and 180 in the control group. Vegetarians and vegans appeared to manifest a moderate level of taboo against eating meat, which was closer to the level of taboo against incest (clear taboo) than against paying taxes (no taboo) in the general population. The study also considered a number of moderators of the taboo against eating meat, of which some personality traits (agreeableness, emotional stability), political views and taking care of a pet were found to be statistically significant predictors.

Conclusions. The results of the study support the notion that a taboo against eating meat is forming in the vegetarian and vegan community, a group of people who have given up eating meat for non-religious reasons. However, this taboo is currently much less intense compared to taboos that are deeply rooted in society.

Keywords: taboo, attitude, veganism, vegetarianism, meat consumption

Wprowadzenie teoretyczne

Tabu jest szczególnie silną normą społeczną, której istnienie wpływa na społeczność, w której obowiązuje (Fershtman i in., 2011). Istnieją jednak ważne elementy odróżniające tabu od normy społecznej. Po pierwsze, nawet samo myślenie o łamaniu tabu powoduje dyskomfort (na przykład obrzydzenie lub strach), co nie jest koniecznie prawdziwe w przypadku myślenia o łamaniu normy. Po drugie, łamanie tabu jest zagrożone szczególnie silną karą społeczną, oraz może łączyć się też z karą, nawet poważną, wymierzoną samemu sobie — ponieważ złamanie tabu łączy się z tak silnym dyskomfortem, że kara pozwala przywrócić łamiącemu poczucie, że jest osobą moralną. Te komponenty — przede wszystkim silne poczucie winy, wstręt czy inny rodzaj dyskomfortu oraz chęć wymierzania kary osobom łamiącym tabu (w tym sobie) wydają się też odróżniać tabu od postawy, chociaż niewątpliwie zinternalizowane tabu wymaga też przejawiania negatywnej postawy dotyczącej tego samego zjawiska.

Badacze nie są zgodni co do mechanizmów tworzenia się tabu. Teorie funkcjonalistyczne (Navarrete i Fessler, 2003) skupiają się na korzyściach z tworzenia i utrzymywania tabu. Przykładowo, korzyści z niektórych tabu dotyczących jedzenia mięsa mogą obejmować unikanie chorób, do których w konkretnych miejscach i czasach mogło prowadzić spożywanie mięsa, np. wieprzowiny u Żydów i Muzułmanów (Navarrete i Fessler, 2003), długoterminowe korzyści zdrowotne, korzyści emocjonalne (spójność kulturowego systemu wartości), materialne (ochrona środowiska naturalnego) oraz afiliacyjne (przynależność do grupy religijnej). Możliwość afiliacji ze względu na tabu pokarmowe zasługuje na szczególną uwagę — tabu wydaje się być czynnikiem scalającym grupę, odróżniającym ją od innych i umożliwiającym osobom, które je zinternalizują wejście do grupy.

Zgodnie z teorią materializmu kulturowego Marvin Harris (1974), religia nie tyle tworzy tabu, co sankcjonuje tabu tworzące się ze względu na czynniki środowiskowe. w swojej książce *Cows, Pigs, Wars, and Witches: The Riddles of Culture* [Krowy, świnie, wojny i czarownice] Harris tłumaczy zakaz spożywania wołowiny przez większość indyjskich kast potrzebą materialną — wykazuje, że krowy są niezbędnym elementem gospodarki Indii, a tabu chroni Hindusów przez ich zjedzeniem i ekonomiczną klęską. Analizuje także tabu dotyczące jedzenia wieprzowiny u Żydów i Muzułmanów, wskazując, że w warunkach, w których te zakazy powstały — w gorącym klimacie i społeczeństwach, w których popularny był wędrowny tryb życia, świnie nie tylko stanowiły konkurencję pokarmową dla człowieka, ale również, pozbawione dostępu do zbiorników wodnych, w których chłodzą się w klimacie umiarkowanym i zmuszone do ochładzania się własnymi odchodami — zagrożenie epidemiologiczne.

Teorie strukturalistyczne tłumaczą tabu dotyczące jedzenia mięsa symbolicznym znaczeniem zwierzęcia w danej kulturze oraz jego — nierozzerwalnie powiązaną

ze znaczeniem — fizyczną i emocjonalną bliskością do człowieka. Edmund Leach (1989, za: Liberman, 2015) dowodzi, że zwierzęta tak zwane towarzyszące, jak na przykład psy czy konie, uznawane za bardziej inteligentne czy bliższe człowiekowi są objęte tabu pokarmowym, natomiast zwierzętom hodowanym na mięso odmawia się nie tylko tabu, ale też rozpoznawania takich ich cech, których zauważanie mogłoby uczynić jedzenie mięsa niekomfortowym (inteligencji, odczuwania emocji, potrzeb i umiejętności społecznych). Argument, jakoby fizyczny dystans od zwierzęcia obniżał możliwość wystąpienia tabu pokarmowego jest szczególnie istotny we współczesnym świecie, w którym, przynajmniej w krajach rozwiniętych, większość osób nie ma kontaktu ze zjadanymi przez siebie zwierzętami.

Ostatnia grupa teorii dotyczących tabu, które zostaną tutaj przedstawione, to teorie emocjonalno-psychologiczne, które uznają, że pierwotnym powodem powstawania tabu jest intuicyjny wstręt do tego, co następnie zostaje objęte zakazem kulturowym (Navarrete i Fessler, 2003). Na korzyść tych teorii przemawiają argumenty, że bardzo wiele tabu na świecie jest związanych z rzeczami potencjalnie wstrętnymi, na przykład mięsem w klimacie, w którym łatwo mogło się popsuć lub spowodować chorobę. Wstręt nie zawsze ma charakter pierwotny, może też być wyuczony (Haidt, 2003). Daniel Carlos Navarrete i Daniel Fessler (2003) wymieniają szereg procesów, w wyniku których ograniczone w skali przypadki instynktownego wstrętu mogą być przełożone na zachowania całej grupy (tabu). Te procesy to: normatywna moralizacja (*normative moralization*), egocentryczna empatia (*egocentric empathy*), społeczne warunkowanie spożywanych pokarmów (*socially mediated ingestive conditioning*), tendencyjne przekazywanie (*biased transmission*), bezpośrednia obserwacja (*direct observation*) oraz manipulacja na swoją korzyść (*self-serving manipulation*).

Normatywna moralizacja to tworzenie moralnych uzasadnień dla zachowań, które i tak stanowią normę w danej społeczności (proces szczególnie podkreślany w teoriach kulturowo-materialistycznych). Egocentryczna empatia to zjawisko, w którym osoba obserwująca zachowanie innej jednostki doświadcza uczuć, których sama by doświadczyła tak się zachowując — na przykład dorosły widząc dziecko dotykające brudny przedmiot czuje obrzydzenie, mimo, że dziecko go nie odczuwa. Egocentryczna empatia sprawia, że wstręt odczuwany przez część członków społeczności jest transmitowany na pozostałych (uczą się oni odczuwać obrzydzenie w określonych sytuacjach). Społeczne warunkowanie spożywanych pokarmów odnosi się do zdolności, którą wykształciły gatunki wszystkożerne: ze względu na szeroką dostępność różnorodnych pokarmów, z których część stanowi dla nich zagrożenie, przedstawiciele tych gatunków są szczególnie skłonni unikać pokarmów, które u innych jednostek spowodowały wymioty czy chorobę. Tendencyjne przekazywanie to tendencja ludzi do przyjmowania takich zachowań, jak większość lub jak osoby szczególnie wpływowe (lubiane, atrakcyjne, o wysokiej pozycji etc.). Navarrete i Fessler (2003) dodają, że w społecznościach, w których tworzyły się tabu pokarmowe związane np. z zagrożeniem zdrowotnym, osoby, u których już przejawiało się

to tabu były prawdopodobnie zdrowsze lub osiągały wyższą pozycję. Bezpośrednia obserwacja i manipulacja na swoją korzyść to zjawiska powiązane z przyjmowaniem tabu tam, gdzie jego naruszenie wydaje się wiązać z zagrożeniem — niezależnie, czy tak istotnie jest (zepsute mięso), czy niekoniecznie (kobieta w ciąży wymiotująca po spożyciu pokarmu, który spowodował u niej mdłości, a który nie jest niebezpieczny dla innych). Wszystkie wyżej wspomniane zjawiska dotyczą również obecnie istniejących lub tworzących się tabu, chociaż wydaje się, że obecnie muszą istnieć także inne mechanizmy tworzenia się tabu.

Tabu jedzenia mięsa wśród wegetarian i wegan

W 2010 roku weganie i wegetarianie stanowili około 7% światowej populacji (Leahy i in., 2010). Autorzy raportu zawierającego tę estymację podają jednak, że dla zaledwie 75 milionów osób, a więc mniej niż dla 1% światowej populacji w roku 2010, rezygnacja z mięsa była kwestią wyboru, a nie konieczności. Od 2010 roku pojawiają się liczne raporty i szacunki dotyczące zwiększania się liczby wegetarian i wegan lub przechodzenia wegetarian na weganizm (Kirkwood, 2020). Spożycie mięsa w krajach rozwiniętych spada, chociaż jest to w większym stopniu spowodowane przez ograniczanie spożycia mięsa przez osoby czasem je jedzące, niż przez wzrost liczby wegetarian (Sentenac, 2015).

Istnieje wiele potencjalnych przyczyn rosnącej liczby osób, które decydują się ograniczyć spożycie mięsa, zrezygnować z niego całkowicie, czy też ograniczyć lub zrezygnować ze spożywania produktów pochodzenia zwierzęcego. Przyczyny niespożywania mięsa mogą mieć swoje źródło w kulturze i religii. Nie bez przyczyny 12% światowej populacji wegetarian to mieszkańcy Indii, w których dominuje zabraniający spożywania wołowiny i zachęcający do diety bezmięsnej hinduizm, a inne popularne religie, na przykład buddyzm czy dżinizm również propagują dietę bezmięsną (Corichi, 2021). w krajach chrześcijańskich popularne są posty, w trakcie których nie spożywa się większości gatunków zwierząt, chociaż do dań postnych zalicza się ryby. w krajach muzułmańskich i wśród Żydów popularna jest rezygnacja z wieprzowiny. A zatem, większość osób rezygnujących z mięsa może robić to pod wpływem religijnych czy kulturowych tabu.

Istnieją jednak zakazy religijne co do których można założyć, że nie mają takiego charakteru (np. przykazanie chrześcijańskie, aby „dzień święty święcić”; rezygnacja z mszy nie budzi w osobach wierzących wstępu czy poczucia głębokiego naruszenia w przeciwieństwie do łamania niektórych innych chrześcijańskich zasad). Część tabu nie wynika z religii albo mają charakter ponadreligijny, to znaczy są uznawane przez członków tych samych społeczności, którzy jednocześnie należą do różnych wyznań lub nie należą do nich wcale (np. tabu kazirodztwa). Wśród ponadreligijnych przyczyn rezygnacji ze spożycia mięsa mogą znajdować się: motywacje etyczne (Radnitz i in., 2015);

motywacje zdrowotne (Cramer i in., 2017; Radnitz i in., 2015), wynikające z takich korzyści diety bezmięsnej, jak: mniejsze BMI, mniejsze ryzyko choroby niedokrwiennej serca, niższy poziom cholesterolu LDL i glukozy we krwi (Dinu i in., 2016); oraz troska o środowisko naturalne (Janssen i in., 2016) przez, między innymi, ograniczenie deforestacji powiązanej z produkcją paszy czy zmniejszenie zużycia wody, której potrzeba trzy razy więcej, aby wyprodukować posiłek mięsny niż posiłek wegetariański (Hornberger, 2020), czy ograniczenie emisji dwutlenku węgla, do której hodowla zwierząt, w szczególności krów, przyczynia się bardziej niż transport motorowy i powietrzny (Jones, 2019). w świetle wspomnianych już teorii funkcjonalistycznych (Navarrete i Fessler, 2003), korzyści z wytworzenia tabu wobec jedzenia mięsa przez wegetarian i wegan mogą być emocjonalne (ograniczenie krzywdzenia zwierząt), materialne (nieprzyczynianie się do jednego z powodów pogorszenia stanu środowiska naturalnego), afiliacyjne (przynależność do społeczności wegetarian i wegan) i zdrowotne.

Cel badania

Uważamy, że rosnąca popularność wegetarianizmu i weganizmu może wiązać się z tworzącym się tabu pokarmowym oraz że tworzenie się tabu dotyczącego spożywania mięsa może stanowić adaptację kulturową w czasach kryzysu klimatycznego. Naszym celem jest wykazanie, że tabu jest czymś więcej niż tylko negatywną postawą, oraz sprawdzenie czy obecnie tworzy się tabu pokarmowe dotyczące spożywania mięsa w społeczności wegetarian i wegan.

Tabu definiujemy tutaj jako religijny, moralny, lub społeczny zakaz istniejący w danej społeczności, na który dana społeczność reaguje charakterystycznym zespołem przekonań i reakcji. Negatywną postawę wobec obiektu rozumiemy jako warunek niezbędny wystąpienia tabu wobec tego obiektu. Osoby, które mają zinternalizowane tabu odczuwają dyskomfort (np. obrzydzenie, poczucie winy) na myśl o złamaniu zakazu lub w związku z jego faktycznym złamaniem przez siebie lub innych, i mają potrzebę wymierzania kary osobom łamiącym zakaz, w tym sobie (Fershtman i in., 2011). u tych osób widoczne są także procesy takie jak moralizacja i egocentryczna empatia (Navarrete i Fessler, 2003).

Pytania badawcze

Czy wegetarianie i weganie przejawiają tabu odnośnie jedzenia mięsa?

Czy i na podstawie jakich zmiennych można przewidywać nasilenie tabu dotyczącego jedzenia mięsa?

Hipotezy

- H1. Przejawianie tabu koreluje ujemnie z posiadaniem pozytywnej postawy.
- H2. Posiadanie negatywnej postawy nie jest warunkiem wystarczającym do przejawiania tabu.
- H3. Grupa wegetarian i wegan przejawia tabu odnośnie jedzenia mięsa.
- H4. Weganie mają silniejsze tabu odnośnie jedzenia mięsa niż wegetarianie.

Hipotezy operacyjne

Tabu będzie korelować z postawą w znacznym stopniu, jednak nie na tyle, aby nie dało się stwierdzić odrębności zjawiska tabu od postawy. Wyniki tabu dot. spożywania mięsa w społeczności wegetarian i wegan będą wyższe, niż wyniki tabu dot. podatków w populacji ogólnej, ale niższe niż wyniki tabu dot. kazirodstwa w populacji ogólnej.

Metoda

Stworzono kwestionariusz do badania tabu opartego zarówno na negatywnej postawie, jak i na aspektach tabu, które wymienili Chaim Fershtman, Uri Gneezy i Moshe Hoffman (2011). Populację ogólną zbadano zarówno kwestionariuszem do badania tabu, jak i kwestionariuszem do badania postawy w odniesieniu do dwóch kwestii: takiej, co do której spodziewamy się, że istnieje dotyczące jej tabu, oraz takiej, co do której spodziewamy się negatywnych postaw, ale nie tabuizacji. Następnie zbadano populację wegetarian i wegan oboma kwestionariuszami w kwestii spożywania mięsa.

Osoby badane

Grupa osób niejedzących mięsa

W badaniu skierowanym do osób niejedzących mięsa wzięło udział 335 uczestników, w tym 281 kobiet (84%), 44 mężczyzn (13%) i 10 osób (3%), które określiły swoją płeć jako "inną". Wiek uczestników mieścił się w przedziale od 18 do 62 roku życia ($M = 28,2$; $SD = 7,09$).

Grupa badana kwestionariuszem dotyczącym podatków i kazirodstwa

W badaniu dedykowanym populacji ogólnej wzięło udział 180 uczestników, w tym 120 kobiet (67%), 55 mężczyzn (30%) i 5 osób (3%), które określiły swoją płeć

jako "inną". Wiek uczestników mieścił się w przedziale od 18 do 61 roku życia ($M = 24,9$; $SD = 7,79$).

Narzędzia

Na podstawie założeń teoretycznych został stworzony kwestionariusz badający postawę oraz tabu, w taki sposób, aby można było podstawić do niego dowolny przedmiot (rozumiany jako przedmiot tabu, czyli np. dane zachowanie). Pytania kwestionariusza zostały sformułowane w celu zbadania postawy (cztery pytania dotyczące wartościowania danego zachowania). Aby zbadać tabu, sformułowano siedem pytań zgodnych z przytoczoną we wprowadzeniu definicją tabu; pytania dotyczyły 1) dyskomfortu w związku z zachowaniem się w dany sposób, 2) dyskomfortu w związku z tym, że inni się tak zachowują, 3) obrzydzenia dotyczącego własnego zachowania ze sfery tabu, 4) obrzydzenia dotyczącego cudzych zachowań ze sfery tabu, 5) poczucia winy, 6) chęci karania siebie za zachowanie ze sfery tabu, oraz 7) chęci karania innych za zachowanie ze sfery tabu.

Na potrzeby niniejszego badania, kwestionariusz został przygotowany w trzech wersjach: 1) w wersji dotyczącej postawy i tabu wobec kwestii, co do której spodziewano się negatywnej postawy oraz nie spodziewano się, że osoby badane będą miały zinternalizowane tabu (jako przedmiot kwestionariusza w niniejszym badaniu wybrano podatki), 2) w wersji dotyczącej postawy i tabu wobec zachowania, co do którego spodziewano się zarówno negatywnej postawy jak i zinternalizowanego tabu (jako przedmiot drugiego kwestionariusza wybrano kazirodztwo), oraz 3) w wersji badającej postawę oraz tabu wobec spożywania mięsa. Na pytania osoby badane udzielały odpowiedzi poprzez zaznaczanie odpowiedniej dla siebie wartości na siedmiostopniowej skali Likerta (*1 – całkowicie się nie zgadzam, 2 – nie zgadzam się, 3 – raczej się nie zgadzam, 4 – ani się zgadzam, ani nie zgadzam, 5 – raczej się zgadzam, 6 – zgadzam się, 7 – całkowicie się zgadzam*). Kwestionariusz został skonstruowany w taki sposób, aby wysoki wynik w części dotyczącej postawy (cztery pozycje) oznaczał postawę pozytywną, natomiast wysoki wynik w części dotyczącej tabu (siedem pozycji) oznaczał duże nasilenie tabu. Treść pytań znajduje się w Suplemencie.

W kwestionariuszu przeznaczonym dla wegetarian i wegan zawarto również sześć dodatkowych pytań o kwestie, które zgodnie z procesami tworzenia się tabu opisanymi we wstępie teoretycznym mogą stanowić moderatory tabu. Pytania te brzmiały następująco:

- Czy w Twoim bliskim otoczeniu są wegetarianie/weganie?
- Czy często widzisz wegetarian/wegan w mediach lub obserwujesz ich w mediach społecznościowych?
- Czy masz zwierzęta domowe?
- Czy jesteś tradycjonalistą/tradycjonalistką?

- Twoje poglądy polityczne w wymiarze społecznym są: raczej lewicowe, progresywne / raczej prawicowe, konserwatywne.
- Czy w Twoim życiu doświadczyłeś/doświadczyłaś częstych dolegliwości ze strony układu pokarmowego (wymioty, biegunki, niestrawność, ból brzucha itp.)?

Odpowiedzi na powyższe pytania były dychotomiczne (w przeważającej większości były to odpowiedzi tak/nie), aby można było wykonać z ich udziałem analizę regresji.

Do obu badań została również dołączona Polska adaptacja testu Ten Item Personality Inventory (TIPI-PL) (Sorokowska i in., 2014). Celem użycia TIPI było poszerzenie obszaru badawczego oraz sprawdzenie ewentualnych związków osobowości osób badanych z przejawianiem przez nie tabu. Kwestionariusz TIPI-PL służy do krótkiego, trafnego i rzetelnego pomiaru cech Wielkiej Piątki: stabilność emocjonalna, ekstrawersja, sumienność, otwartość na doświadczenie, oraz ugodowość (Costa & McCrae, 2008). Kwestionariusz składa się z dziesięciu twierdzeń rozpoczynających się od słów *Spostrzegam siebie jako osobę*. Osoba badana jest proszona o ustosunkowanie się do każdego zdania na siedmiostopniowej skali Likerta (1 – zdecydowanie się nie zgadzam, 2 – nie zgadzam się, 3 – raczej się nie zgadzam, 4 – ani się zgadzam, ani nie zgadzam, 5 – raczej się zgadzam, 6 – zgadzam się 7 – zdecydowanie się zgadzam).

Procedura i przebieg badań

Badanie zgodnie z założeniami przeprowadzono w dwóch grupach: populację ogólną badano kwestionariuszem dotyczącym postawy i tabu wobec podatków oraz kazirodztwa, a osoby przestrzegające diet bezmięsnych badano kwestionariuszem dotyczącym postawy i tabu wobec jedzenia mięsa. Osoby badane były zapraszane do badania przez Internet i były rekrutowane zarówno wśród znajomych autorek badania, jak i wśród uczestników konkretnych grup i for internetowych (np. związanych z dietą wegetariańską). Część osób badanych to studenci, z którymi zajęcia prowadzi jedna z badaczek – zostali oni poproszeni o udział w badaniu, który był dobrowolny, anonimowy, oraz nie wiązał się z żadnego rodzaju nagrodą, o czym te osoby zostały poinformowane. Wszystkie osoby badane zostały poinformowane o całkowitej anonimowości kwestionariusza, o jego badawczym charakterze, oraz o możliwości przerwania badania w dowolnym momencie. Dodatkowo kwestionariusz dla populacji ogólnej zawierający pytania dotyczące kazirodztwa został opatrzony ostrzeżeniem, że udział w badaniu może wywoływać (zamierzony) dyskomfort, dotyczy bowiem tematu tabu. Osoby badane miały możliwość skierowania pytań lub wątpliwości związanych z badaniem na podany adres e-mail.

Wszystkie analizowane dane pochodzą od osób dorosłych. Odpowiedzi były zbierane za pomocą dwóch arkuszy internetowych stworzonych w narzędziu Google Forms. Analizy statystyczne przeprowadzono za pomocą pakietu Statistica.

Wyniki

Rzetelność skal

W celu sprawdzenia rzetelności skal do badania postaw i tabu obliczono α -Cronbacha dla każdej z sześciu skal. Tabele prezentujące wyniki znajdują się w Suplemencie.

Statystyki opisowe

Statystyki opisowe zostały przedstawione w Tabeli 1.

Tabela 1

Statystyki opisowe badanych zmiennych z obu kwestionariuszy

Kwestionariusz	N	M	Min	Maks	SD	SKE	K
Postawa podatki	180	4,06	1	4	1,30	-0,07	-0,39
Tabu podatki	180	2,43	1	5,9	0,99	0,79	0,44
Postawa kazirodtwo	180	1,49	1	5,5	0,91	2,18	4,32
Tabu kazirodtwo	180	5,67	1,6	7	1,29	-1,27	1,19
Postawa mięso	335	2,44	1	6,8	1,14	0,78	0,33
Tabu mięso	335	4,10	1	7	1,28	0,03	-0,56

Źródło: badania własne

Analizy korelacji

W celu sprawdzenia związku między częściami kwestionariusza dotyczących postawy oraz dotyczących tabu przeprowadzono analizy korelacji.

Wyniki analizy korelacji Pearsona przeprowadzonej na danych dotyczących postawy wobec podatków oraz tabu wobec podatków wskazują na istnienie ujemnej, wysokiej korelacji pomiędzy tymi zmiennymi ($r = -0,71$; $p < 0,001$).

Wyniki analizy korelacji Spearmana przeprowadzonej na danych dotyczących postawy wobec kazirodtwa oraz tabu wobec kazirodtwa wskazują na istnienie ujemnej, wysokiej korelacji pomiędzy tymi zmiennymi ($r = -0,65$; $p < 0,05$).

Wyniki analizy korelacji Pearsona przeprowadzonej na danych pochodzących z badania skierowanego do osób niejedzących mięsa wskazują na istnienie ujemnej, wysokiej korelacji między postawą i tabu wobec jedzenia mięsa ($r = -0,62$; $p < 0,001$).

Wszystkie te wyniki są zgodne i sugerują, że im bardziej pozytywna jest postawa osoby wobec danego zachowania, tym niższe przejawia ona wobec niego tabu. Potwierdzono zatem hipotezę H1.

W celu sprawdzenia potencjalnych związków między osobowością i przejawianiem tabu przeprowadzono analizy korelacji. z analizy wyłączono otwartość na doświadczenie z powodu słabej rzetelności tej podskali.

Przeprowadzono nieparametryczną analizę korelacji Spearmana dla tabu dotyczącego kazirodtwa oraz czynników osobowości wchodzącymi w skład Wielkiej Piątki

badanych kwestionariuszem TIPI-PL. Uzyskano wyniki wskazujące na istnienie istotnej statystycznie, dodatniej, ale niskiej korelacji pomiędzy ugodowością a tabu wobec kazirodztwa ($r = 0,16$; $p < 0,05$).

Analiza korelacji Pearsona porównująca tabu dotyczące jedzenia mięsa z czynnikami Wielkiej Piątki wskazała na dwie istotne korelacje. Pierwsza z nich to ujemna, niska korelacja pomiędzy ugodowością a tabu wobec jedzenia mięsa ($r = -0,18$; $p < 0,05$). Druga istotna zależność wystąpiła pomiędzy stabilnością emocjonalną a tabu wobec jedzenia mięsa, jest to również niska i ujemna zależność ($r = -0,13$; $p < 0,05$).

Wyniki analizy korelacji Pearsona przeprowadzonej na danych dotyczących tabu wobec podatków oraz czynnikach osobowości wchodzących w skład Wielkiej Piątki wskazują na istnienie istotnej, ujemnej, niskiej korelacji pomiędzy przejawianym wobec podatków tabu oraz ugodowością ($r = -0,22$; $p < 0,05$).

Obliczenia na zmiennych demograficznych

Sprawdzono również, czy zmienne demograficzne różnicują nasilenie tabu wobec jedzenia mięsa. Analizowano:

- Płeć wykonując test u Manna-Whitneya ze względu na nierównoliczność porównywanych grup – znaczną przewagę kobiet w próbie (z wyłączeniem danych od osób, które określiły swoją płeć jako “inna”, ponieważ stanowiły bardzo małą część próby);
- Wiek jako zmienną liczbową, wykonując analizę korelacji Pearsona oraz wiek jako zmienną kategoryjną po przyjęciu arbitralnych kategorii ustalonych w sposób, który zapewniał względne podobieństwo liczebności w grupach (18-25 lat – grupa najmłodsza, 26-38 lat – grupa średnia, 39-62 lat – grupa najstarsza), wykonując nieparametryczną analizę wariancji Kruskala-Wallisa;
- Wykształcenie oraz miejsce zamieszkania, wykonując nieparametryczne analizy wariancji Kruskala-Wallisa (ze względu na duże rozbieżności w liczebnościach porównywanych grup dla obu tych zmiennych).
- Dietę (wegetarianizm/weganizm), wykonując nieparametryczny test u Manna-Whitneya (ze względu na dużą dysproporcję w liczebności grup).

Żadna z powyższych zmiennych nie różnicuje wyniku w kwestionariuszu tabu wobec jedzenia mięsa, ponieważ wyniki wszystkich wspomnianych wyżej analiz okazały się nieistotne statystycznie ($p < 0,05$). Ze względu na nieistotny wynik testu u Manna-Whitneya porównującego grupy wegetarian i wegan, należy odrzucić hipotezę H4.

Porównania wewnątrzgrupowe

W celu określenia, czy występują różnice między wynikami z części kwestionariusza dotyczących postaw u tych samych osób badanych dla podatków oraz kazirodztwa zastosowano nieparametryczny test Wilcoxon (ze względu na zależność prób oraz niespełnienie założeń testów parametrycznych).

W przypadku porównań postaw, wyniki testu Wilcoxon'a pozwalają uznać, że istnieją różnice między postawą dotyczącą podatków i postawą dotyczącą kazirodstwa ($Z = 10,98$; $p < 0,001$). Badani przejawiają znacznie bardziej pozytywną postawę względem podatków ($Me = 16$; $SD = 5,18$) niż względem kazirodstwa ($Me = 4$; $SD = 3,64$).

Postawa wobec podatków okazała się ambiwalentna, a nie, jak się spodziewano, negatywna. Nie jest zatem możliwe potwierdzenie ani odrzucenie hipotezy H2.

Wobec tego, mimo, że istotna różnica między tabu dotyczącymi podatków i kazirodstwa okazała się zgodna z oczekiwaniami badaczek, nie można wnioskować na jej podstawie o naturze tabu jako zjawiska (jego odrębności od konstruktów postawy), ponieważ wyniki kwestionariuszy postaw dla tych dwóch zachowań nie sugerują jednoznacznie negatywnej postawy wobec podatków. z tego względu nie wykonywano dalszych analiz porównujących postawę wobec jedzenia mięsa z postawami wobec podatków i kazirodstwa.

Porównania tabu wobec trzech obiektów

W celu sprawdzenia hipotezy dotyczącej różnic w przejawianiu tabu w zakresie wszystkich trzech badanych zachowań przeprowadzono niżej opisane testy statystyczne. Wybrano testy nieparametryczne dla analiz zawierających zmienną dotyczącą kazirodstwa, której rozkład znacznie odbiega od rozkładu normalnego.

Wyniki testu u Manna-Whitneya porównujące wyniki tabu dotyczącego kazirodstwa i dotyczącego jedzenia mięsa pozwalają uznać, że istnieją różnice międzygrupowe w przejawianym tabu ($Z = 11,82$; $p < 0,001$). Silniejsze okazało się tabu dotyczące kazirodstwa ($M = 39,7$; $SD = 9,05$) niż dotyczące jedzenia mięsa ($M = 28,7$; $SD = 8,96$).

Wyniki testu t -Studenta dla prób niezależnych porównującego wyniki tabu dotyczącego podatków i dotyczącego jedzenia mięsa pozwalają uznać, że istnieją różnice międzygrupowe w przejawianym tabu ($t = -15,19$; $p < 0,001$). Silniejsze okazało się tabu dotyczące jedzenia mięsa ($M = 28,7$; $SD = 8,96$) niż dotyczące płacenia podatków ($M = 17$; $SD = 6,98$).

Wyniki testu Wilcoxon'a dla prób zależnych porównujące wyniki tabu dotyczącego płacenia podatków i dotyczącego kazirodstwa pozwalają uznać, że istnieją różnice międzygrupowe w przejawianym tabu ($Z = 11,26$; $p < 0,001$). Tabu dotyczące kazirodstwa ($M = 39,7$; $SD = 9,05$) okazało się znacznie silniejsze, niż dotyczące podatków ($M = 17$; $SD = 6,98$).

Powyższe wyniki potwierdzają hipotezę H3.

Analizy regresji

W niniejszej analizie przedstawiono wyniki dla modeli, które okazały się istotne statystycznie. Wszystkie trzy poniżej opisane modele uzyskały odpowiedni poziom istotności ($p < 0,05$) dopiero w sytuacji pozostawiania w nich jednego predyktora.

Analizy regresji dla moderatorów

W celu ustalenia, czy na podstawie moderatorów można przewidzieć nasilenie tabu dotyczącego jedzenia mięsa przeprowadzono wieloraką analizę regresji. Najpierw do modelu zostały wprowadzone wszystkie moderatory, następnie zastosowano metodę ręcznej eliminacji predyktorów, w wyniku której w modelu został tylko jeden istotny predyktor – posiadanie przez osoby badane zwierząt domowych (pytanie “*Czy masz zwierzęta domowe?*”). Zaproponowany model liniowy okazał się istotny ($F(1,333) = 5,38; p < 0,05$). Model pozwala wyjaśnić 1,6% zmienności wyników w kwestionariuszu tabu. Moderator jest predyktorem wyższego poziomu przejawianego tabu ($\beta = 0,13, p < 0,05$). Oznacza to, że można przewidywać silniejsze tabu dotyczące jedzenia mięsa u osób badanych, które zadeklarowały posiadanie zwierząt domowych.

Sprawdzono również, czy na podstawie moderatorów można przewidzieć postawę dotyczącą jedzenia mięsa. Przeprowadzono wieloraką analizę regresji w ten sam sposób. Najpierw do modelu zostały wprowadzone wszystkie moderatory, następnie zastosowano metodę ręcznej eliminacji predyktorów, w wyniku której w tym modelu także został tylko jeden istotny predyktor – raportowane przez osoby badane poglądy polityczne (pytanie “*Twoje poglądy polityczne w wymiarze społecznym są: raczej lewicowe, progresywne / raczej prawicowe, konserwatywne*”). Zaproponowany model liniowy okazał się istotny ($F(1,333) = 4,39; p < 0,05$). Model pozwala wyjaśnić 1,3% zmienności wyników w kwestionariuszu postawy. Moderator jest predyktorem niższych wyników w kwestionariuszu postawy ($\beta = -0,11, p < 0,05$). Oznacza to, że określenie poglądów politycznych przez osoby badane jako *raczej lewicowe, progresywne* pozwala przewidywać, że ich postawa wobec jedzenia mięsa będzie bardziej negatywna.

Analizy regresji dla czynników TIPI-PL

W celu sprawdzenia możliwości przewidywania poziomu tabu wobec jedzenia mięsa na podstawie czynników Wielkiej Piątki badanych kwestionariuszem TIPI-PL przeprowadzono wieloraką analizę regresji. Najpierw do modelu zostały wprowadzone wszystkie czynniki, następnie zastosowano metodę ręcznej eliminacji predyktorów. Spośród pięciu czynników (stabilność emocjonalna, ekstrawersja, otwartość na doświadczenia, ugodowość, sumienność) predyktorem okazała się być tylko ugodowość. Zaproponowany model liniowy okazał się istotny ($F(1,333) = 10,7; p < 0,05$). Model pozwala wyjaśnić 3% zmienności wyników w kwestionariuszu tabu. Ugodowość jest predyktorem niższego poziomu przejawianego tabu ($\beta = -0,18, p < 0,001$). Oznacza to, że można przewidywać słabsze tabu dotyczące jedzenia mięsa u osób badanych, które charakteryzują się wyższą ugodowością.

Eksploracyjna analiza czynnikowa

W związku z wysoką korelacją pozycji skali postaw i skali tabu, w celu znalezienia dodatkowych informacji o strukturze czynnikowej przeprowadzono eksploracyjną ana-

lizę czynnikową. Do analizy wykorzystano pozycje z podskali postawy przekodowane w taki sposób, aby wysoki wynik wskazywał na postawę negatywną. Wykonano trzy analizy (dla kwestionariuszy dotyczących podatków, kaziurodzstwa i jedzenia mięsa). Za zadowalające do kwalifikacji pozycji do czynnika uznano wartości ładunków czynnikowych wyższe lub równe 0,45, przy braku takiego wyniku w drugim czynniku. Zastosowano metodę składowych głównych z wartością własną minimum 1 i rotacją Varimax znormalizowaną. Uzyskano rozwiązanie dwuczynnikowe. Szczegółowe wyniki analizy przedstawiają tabele zawarte w Suplemencie.

Wyniki wskazują na to, że pozycje nie są ładowane do czynników zgodnie z założeniami teoretycznymi. Pozycje zarówno ze skali tabu jak i postawy są ładowane do tego samego czynnika.

Dyskusja

Celem niniejszego badania było sprawdzenie, czy w społeczności wegetarian i wegan tworzy się tabu dotyczące spożywania mięsa. Wyniki potwierdzają hipotezę o tworzeniu się takiego tabu wśród osób stosujących dietę bezmięsną – najsilniejsze okazało się być tabu, które jest powszechnie obecne w społeczeństwie, a tabu, które dopiero się tworzy (jedzenie mięsa) jest od niego wyraźnie słabsze, ale silniejsze od (nieistniejącego) tabu wobec płacenia podatków. Oznacza to, że w społeczności osób, które zrezygnowały ze spożywania mięsa z powodów innych niż religijne tworzy się tabu pokarmowe dotyczące jedzenia mięsa, ale jest obecnie znacznie mniej nasilone w porównaniu do mocno zakorzenionych w społeczeństwie tabu (jakich przykładem jest kaziurodzstwo).

Dowiedzenie części hipotez oparte było na założeniu, że podatki będą przedmiotem, wobec którego zaobserwowana zostanie postawa negatywna, jednak to założenie się nie sprawdziło. Można uznać, że postawa osób badanych wobec podatków jest ambiwalentna. Zatem hipoteza zakładająca, że posiadanie negatywnej postawy nie jest warunkiem niezbędnym do wystąpienia tabu (H2) nie znalazła potwierdzenia. Gdyby w przyszłości powtórzyć badanie, należałoby zadbać o staranny dobór próby reprezentatywnej dla populacji lub wybrać inne zachowanie, wobec którego przewiduje się wystąpienie negatywnej postawy, ale brak tabu.

Jedna z weryfikowanych hipotez zakładała, że przejawianie tabu będzie ujemnie korelowało z pozytywną postawą. To znaczy, że im bardziej pozytywną postawę wobec obiektu badania przejawia osoba, tym niższy będzie poziom jej tabu. Ta hipoteza znalazła potwierdzenie w każdym wariancie badania (wobec jedzenia mięsa, wobec podatków oraz wobec kaziurodzstwa). Wspiera to założenie, że przejawianie negatywnej postawy wobec obiektu jest warunkiem niezbędnym do przejawiania tabu wobec tego obiektu.

Istotnym predyktorem nasilenia tabu wobec jedzenia mięsa okazało się bycie opiekunem zwierząt domowych. Być może jest to spowodowane tym, że opiekunowie

zwierząt domowych mogą mieć tendencję do wytwarzania z nimi więzi emocjonalnej i w związku z tym przejawiać w kwestii zwierząt większą wrażliwość.

Poglądy polityczne okazały się nieznacznie wpływać na przejawiane tabu wobec spożywania mięsa, przy czym bardziej lewicowe poglądy przewidywały silniejsze tabu. Należy jednak zauważyć, że przeprowadzona analiza regresji dotycząca moderatorów wykorzystywała zmienne dychotomiczne. Pytanie dotyczące poglądów politycznych osób badanych umożliwiające wybór między dwiema odpowiedziami może być uznane za zbyt duże uproszczenie. w przypadku replikacji badania słusznym kierunkiem wydaje się wykorzystanie pełnego kwestionariusza badającego poglądy polityczne, co pozwoliłoby na dokładniejszy pomiar zmiennej i dalsze testowanie hipotezy. Być może poglądy polityczne w formie zmiennej ilościowej okazałyby się wyjaśniać większy procent zmienności wyników w kwestionariuszu tabu.

Sprawdziłyśmy również, czy występują ewentualne związki pomiędzy cechami osobowości osób badanych a przejawianiem przez nie tabu. Okazało się, że dwa czynniki osobowości: ugodowość oraz stabilność emocjonalna wykazują niską, ujemną korelację z tabu wobec jedzenia mięsa. Być może osoby o większej stabilności emocjonalnej mają mniejszą skłonność do przeżywania uczuć i stanów, które składają się na tabu, takich jak dyskomfort, wstręt, poczucie winy; lub nawet (co w szczególności wymagałoby dalszych badań) osoby o wysokiej stabilności emocjonalnej są mniej skłonne do przeżywania uczuć i stanów, które mają znaczenie w procesach tworzenia i internalizowania tabu opisanych przez Carlosa D. Navarrete i Daniela Fesslerera (2003). Co do ugodowości, zaobserwowałyśmy interesujące wyniki: wyższa ugodowość sprawiała, że osoby badane przejawiały wyższe tabu wobec kazirodztwa (czyli tabu istniejącego w całej populacji), a mniejsze wobec podatków (wobec których nie zaobserwowano tabu) i wobec spożywania mięsa (wobec którego tabu przejawiane jest tylko przez niektóre osoby). Wygląda na to, że osoby o wysokiej ugodowości podporządkowują się również w kwestiach przejawianych przez nie tabu, i internalizują je zgodnie z odczuciami większości.

Zakładałyśmy również, że tabu będzie korelować z postawą w znacznym stopniu, jednak nie na tyle, aby nie dało się stwierdzić odrębności zjawiska tabu od postawy. Ta hipoteza została częściowo potwierdzona, ponieważ otrzymane współczynniki korelacji mieściły się w przedziale od 0,62 do 0,71 – czyli są to zależności wysokie, ale jeszcze nie pełne.

W prawie wszystkich przeprowadzonych eksploracyjnych analizach czynnikowych (oprócz tej dotyczącej kwestionariusza podatków, w którym nie zaobserwowałyśmy tabu), każda z pozycji została zakwalifikowana do jednego z dwóch czynników, co wskazuje na zasadność użycia każdego ze stwierdzeń. Wyniki analizy pozwalają sądzić, że aspekty postawy i tabu odnoszące się do własnych zachowań są ze sobą silnie połączone i wyjaśniają znacznie mniej wariacji odpowiedzi, niż pozycje odnoszące się do pozostałych aspektów tabu w przypadku kwestionariuszy dotyczących kazirodztwa i jedzenia mięsa. Odwrotnie jest w przypadku kwestionariusza dotyczącego podatków, w przypadku którego wszystkie pozycje dotyczące postawy wraz z pozycjami z podskali

tabu odnoszącymi się do zachowań własnych wyjaśniają znacznie więcej wariacji, co spowodowane jest najprawdopodobniej brakiem tabuizacji tego zachowania.

Stwierdzeniami o najwyższej mocy dyskryminacyjnej w kwestionariuszu tabu okazały się stwierdzenia dotyczące wstrętu – w przypadku kaziurodzstwa i podatków wstrętu dotyczącego własnych (ewentualnych) zachowań, natomiast w przypadku spożywania mięsa – wstrętu wywołanego cudzymi zachowaniami. Jest to interesujące w świetle koncepcji teoretycznych (przywołanych powyżej), szczególnie teorii funkcjonalistycznych (Harris, 1974) i emocjonalno-psychologicznych (Navarrete i Fessler, 2003) powstawania tabu. Na tym etapie wyraźne jest, że to wstręt – tak jak wskazują obie grupy teorii – odgrywa kluczową rolę w internalizacji tabu. Wyniki nie rzucają jednak światła na rozwiązanie dylematu, która z grup teorii jest bliższa prawdy – trudno bowiem rozsądzić na ich podstawie czy wstręt ten ma charakter wewnętrzny i wywodzi się z osobistych doświadczeń jednostki. Istnieją nieznaczne przesłanki idące raczej w kierunku teorii funkcjonalistycznych. Jeden z ewentualnych moderatorów tabu został stworzony z myślą o teoriach emocjonalno-psychologicznych; było to pytanie o chorobę i wymioty. Niemal połowa badanych odpowiedziała na to pytanie twierdząco, ale wynik okazał się nieistotny statystycznie. Natomiast moderator, który, jak się okazało, odgrywa rolę w powstawaniu tabu dotyczącego spożywania mięsa, czyli posiadanie zwierząt domowych, może świadczyć na rzecz teorii funkcjonalistycznych, to znaczy raczej wiedza i emocjonalne zaangażowanie, na przykład wiedza jak bliskimi nam istotami mogą być zwierzęta czy zaangażowanie w relacje z nimi, są powodem, dla którego (wtórnie) pojawia się uczucie wstrętu. Bycie opiekunem zwierząt wyjaśniało jednak niewielką część zmienności, trudno zatem mówić o potwierdzeniu jakichkolwiek hipotez dotyczących procesu powstawania tabu i należałoby przeprowadzić badania skierowane precyzyjnie na te zagadnienia. Po staranniejszym przyjrzeniu się wynikom badań empirycznych, chociaż są to wyniki zaledwie wstępne i mocno ograniczone w skali, można sformułować hipotezę, że wszystkie trzy grupy teorii – funkcjonalistyczne, czyli oparte na dążeniu do dobrego funkcjonowania społeczeństwa, emocjonalno-psychologiczne, czyli oparte na indywidualnym doświadczeniu, oraz strukturalistyczne, czyli odnoszące się do kodów kulturowych i językowych, mają w sobie część racji, i być może dopiero połączone ze sobą są w stanie wyjaśnić, dlaczego powstają i jak funkcjonują tabu. Wyjaśnienie tej kwestii przekraczało zakres naszych badań, jest to jednak kierunek, w jakim można i prawdopodobnie warto zwrócić się w przyszłych projektach.

Podziękowania

Autorki badania kierują serdeczne podziękowania do dr. Jarosława Klebaniuka za pomoc w przygotowaniu badania i liczne konsultacje, do dr Aleksandry Słowińskiej za pomoc w przeprowadzeniu analiz oraz inne wskazówki merytoryczne, oraz do

studentów, przyjaciół, rodzin, i społeczności wegetariańskich i wegańskich, które wspomogły nas na etapie zbierania danych.

BIBLIOGRAFIA

- Corichi, M. (2021). *Eight-in-ten Indians limit meat in their diets, and four-in-ten consider themselves vegetarian*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2021/07/08/eight-in-ten-indians-limit-meat-in-their-diets-and-four-in-ten-consider-themselves-vegetarian/>
- Costa, P. T., Jr., & McCrae, R. R. (2008). The Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R). w G. J. Boyle, G. Matthews, & D. H. Saklofske (Red.), *The SAGE handbook of personality theory and assessment, Vol. 2. Personality measurement and testing* (ss. 179–198). Sage Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781849200479.n9>
- Cramer, H., Kessler, C. S., Sundberg, T., Leach, M. J., Schumann, D., Adams, J., & Lauche, R. (2017). Characteristics of Americans Choosing Vegetarian and Vegan Diets for Health Reasons. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, 49(7), 561–567.
- Dinu, M., Abbate, R., Gensini, G. F., Casini, A., & Sofi, F. (2016). Vegetarian, Vegan Diets and Multiple Health outcomes: a Systematic Review with meta-analysis of Observational Studies. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 57(17), 3640–3649.
- Fershtman, C., Gneezy, U., & Hoffman, M. (2011). Taboos and Identity: Considering the Unthinkable. *American Economic Journal: Microeconomics*, 3(2), 139–164.
- Haidt, J. (2003). The moral emotions. w R. J. Davidson, K. R. Scherer, & H. H. Goldsmith (Red.), *Handbook of affective sciences* (ss. 852–870). Oxford University Press.
- Harris, M. (1974). *Cows, pigs, wars, and witches*. Vintage.
- Hornberger, A. (2020). Plant-Based Diets: Be Healthier while Reducing Your Water Footprint. Clean Water Action. <https://www.cleanwateraction.org/2020/11/19/plant-based-diets--be-healthier-while-reducing-your-water-footprint>
- Janssen, M., Busch, C., Rödiger, M., & Hamm, U. (2016). Motives of Consumers following a Vegan Diet and Their Attitudes Towards Animal Agriculture. *Appetite*, 105, 643–651.
- Jones, C. M. (2019). *Cars, Cows, Coal or Consumption: Which Contributes Most to Climate Change?*. Cool Climate Network. <https://coolclimate.org/blog-cars-coal-cows-consumption>
- Kirkwood, B. (2020). *New Study Reveals 9.6 Million Americans Are Vegan Now, A 300% Increase!*. Vegan News. <https://vegannews.press/2020/03/06/vegan-america-study/>
- Leahy, E., Tol, R., & Lyons, S. (2010). *ESRI Working Paper No. 340. An Estimate of the Number of Vegetarians in the World*. The Economic and Social Research Institute. <https://www.esri.ie/publications/an-estimate-of-the-number-of-vegetarians-in-the-world>
- Lieberman, A. (2015). Reactions to Edmund Leach’s “Anthropological Aspects of Language” and John Halverson’s “Animal Categories and Terms of Abuse”. *Anthrozoös*, 3(4), 214–226.
- Navarrete, C. D., & Fessler, D. (2003). Meat Is Good to Taboo: Dietary Proscriptions as a Product of the Interaction of Psychological Mechanisms and Social Processes. *Journal Of Cognition And Culture*, 3(1), 1–40.
- Radnitz, C., Beezhold, B., & DiMatteo, J. (2015). Investigation of lifestyle choices of individuals following a vegan diet for health and ethical reasons. *Appetite*, 90, 31–36.
- Sentenac, H. (2015). *400 Million Fewer Animals Were Killed for Food Last Year vs. 2007 Because People Are Eating Less Meat*. Harmless. <https://www.bharmless.com/400-million-fewer-animals-were-killed-for-food-last-year-because-people-are-eating-less-meat/>
- Sorokowska, A., Słowińska, A., Zbieg, A., & Sorokowski, P. (2014). *Polska adaptacja testu Ten Item Personality Inventory (TIPI) – TIPI-PL – wersja standardowa i internetowa*. WrocLab.